

**«ԻՆՏԵՐԱԿՏԻՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ»
ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ**

**ՀԵՐԹԱԿԱՆ ԱՏԵՍՏԱՎՈՐՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ
ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՎԵՐԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ
ԴԱՍԸՆԹԱՑ 2022**

ՀԵՏԱԶՈՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

ԹԵՄԱ՝ Առասպելաբանական հատվածները Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ

ԱՌԱՐԿԱ՝ Հայոց լեզու և գրականություն

ՀԵՂԻՆԱԿ՝ Ավակյան Մարուսյա Գուրգենի

ՄԱՐԶ՝ Արարատ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆ՝ Նոյակերտի միջնակարգ դպրոց

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Բովանդակություն -----	1
2. Ներածություն -----	2
3. Խորենացու կյանքը և ստեղծագործական գործունեությունը --	4
4. Հայոց պատմություն -----	6
5. Պատմության աղբյուրները -----	8
6. Հայկ և Բել -----	9
7. Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ -----	11
8. Վահագն Վիշապաքաղ -----	12
9. Արտաշես և Արտավազդ -----	13
10. Դասի նմուշօրինակ -----	15
11. Եզրակացություն -----	17
12. Օգտագործված գրականության ցանկ -----	19

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ հին գրականության պատմությունը և նրա հետ կապված բազմաթիվ հարցեր ուսումնասիրել են մեծ թվով թե՛ հայ, թե՛ եվրոպացի գրականագետներ ու բանասերներ: Եվ դա հասկանալի է. հայ հին գրականությունն ունի համաշխարհային արժեք ու նշանակություն: Հունա-հռոմեական անտիկ շրջանի հռչակավոր պատմագիրներից հետո, վաղ միջնադարում, քրիստոնեական կրոնի տարածման հանգամանքներում՝ հինգերորդ դարի հայ գրականության ու մշակույթի խոշորագույն դեմքերը, մեր դասական պատմիչները իրենց գործերի աշխարհիկ-քաղաքական էությանը և գաղափարական բովանդակությամբ պատմագիտական մտքի ընդհանուր զարգացման մի նոր, բարձր փուլ ներկայացրին¹:

Կարելի է ասել, որ հայ հին գրականության պատմությունը սկիզբ է առել 5-րդ դարից: 5-րդ դարը հայ ժողովրդի պատմության մեջ մտել է ոսկեդար անվամբ՝ ի նշանավորումն հոգևոր աննախադեպ վերելքի:

Ոսկեդարի հայ ազգային գրականությունն ու մատենագրությունն ունեցան բազմաճյուղ զարգացում: Առաջին հերթին հայ մատենագրությունը փայլեց պատմագրության, փիլիսոփայության, դավանաբանական գրականության մեջ: Այս մատենագրության ծաղկմանը նպաստեց թարգմանական գրականության ավանդույթի հիմնադրումը:

Հայ հեթանոսական շրջանի բանահյուսությունից մեզ հասել են փշրանքներ, և դրանք պահպանված են հիմնականում պատմահայր Մովսես Խորենացու “Հայոց պատմության” մեջ: Չնայած հեթանոսական շրջանի մշակույթը Հայաստանում քրիստոնեության մուտքի հրամայական պահանջով ենթարկվեց ոչնչացման, սակայն մնաց բանավոր հիշողությունը, որից և օգտվեցին ոսկեդարի պատմիչներից հատկապես Մովսես Խորենացին, Ագաթանգեղոսը և Փավստոս Բուզանդը:

5-րդ դարի գրականության մեջ ամենանշանակալին հայ պատմագրությունն է, որի կարևորությունը անպայմանորեն դուրս է գալիս ազգային նեղ շրջանակից և գնում դեպի համաշխարհային արժևորում²:

5-րդ դարի հայ մատենագիրներից են Կորյուն Վարդապետը, Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Եղիշեն, Ղազար Փարպեցին և, իհարկե, նշանավորագույնը՝ Մովսես Խորենացին: Այս մեծանուն մատենագիրները համաշխարհային արժեք են ունեցել ոչ միայն ոսկեդարում, այլ մեր օրերում:

Այս բոլոր պատմիչների երկերն ունեն նաև գրական-գեղարվեստական արժանիքներ և նպաստել են հայ գեղարվեստական արձակի սկզբնավորմանը:

¹ Մ. Մկրյան, Հայ հին գրականության պատմություն, Երևան, 1976, էջ 3

² Աելիտա Դոլուխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան 2006, էջ 5

5-րդ դարի պատմիչների մեջ Մովսես Խորենացին առանձնանում է իր երկով. Նա գրել է ամբողջական «Հայոց պատմություն», մինչդեռ մյուսները սահմանափակվել են կոնկրետ ժամանակահատվածների միջև:

5-րդ դարի հայ պատմիչների գործերը տարբեր ժամանակներում և բազմիցս թարգմանվել են օտար լեզուներով և արժանացել են ամենատարբեր մեկնաբանությունների³:

Հայ գրավոր մշակույթի պատմության մեջ առանձնանում է Մովսես Խորենացու հմայիչ կերպարը: Նրա «Պատմություն Հայոց» աշխատությունը միջնադարում եղել է ազգային ինքնաճանաչման, քաղաքական, հայրենասիրական դաստիարակության ուսումնական ձեռնարկ: Հայ սերունդները միշտ ակնածանքով ու երախտագիտությամբ են հիշել Խորենացուն, մեծարել նրան Պատմահայր, Քերթողահայր, Մեծն Մովսես և այլ պատվանուններով⁴:

³ Աելիտա Դոլուխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան 2006, էջ

⁴ Վ. Ներսիսյան, Լ. Մնացականյան, Հայ գրականություն 10, Երևան 2009

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԿՅԱՆՔԸ և ՄՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորենացու մասին կենսագրական տեղեկություններ քիչ ունենք: Այս տեղեկությունների մեծ մասը հաղորդում է ինքը՝ հեղինակը Պատմության մեջ: Պատմահոր կենսագրության վերաբերյալ կարճառոտ, բայց կարևոր տեղեկություններ է մեզ հաղորդել նաև Ղազար Փարպեցին: Համաձայն այս տվյալների Մովսես Խորենացին ծնվել է Տարոն գավառի Խորնի (կամ Խորեան) գյուղում: Ըստ Ստ. Մալխասյանցի «Խորենացին պետք է ծնված լիներ 410 թվականի շուրջը, մի քանի տարով առաջ կամ հետո»⁵: Այս թվականը լավ հարմարվում է Խորենացու այն վկայությանը, թե Պատմությունը գրելիս, 480-ական թվականներին, եղել է «այր ծեր և հիւանդոտ և անպարապ ի թարգմանութեանց»⁶:

Խորենացու «Ողբից» և հին աղբյուրներում պահպանված ուրիշ տեղեկություններից երևում է, որ ապագա մեծագույն պատմիչը և իր ուսանող ընկերները Հայաստան հասնելով իրենց մահացած ուսուցիչներին փոխարինած եկեղեցական պետերի կողմից ոչ միայն արժանի ընդունելություն չեն գտնում, այլև հալածանքների են ենթարկվում ու ամեն տեսակետից ծանր վիճակի մեջ ընկնում: Ստ. Մալխասյանցի այս առիթով տված բացատրությունների համաձայն Խորենացին Ալեքսանդրիայում հունական կրթություն ստանալով՝ դավանանքով դարձել է քաղկեդոնական և հետևաբար պայքարը մղվում էր հայ հոգևորականության երկու խավերի միջև, որոնցից մեկը ասորական օրիենտալիստիկ հետևող էր, մյուսը՝ հունականի: Ըստ ավանդության, Խորենացին, խուսափելով այս հալածանքներից, երկար ժամանակ ապրել է ծպտված կյանքով: Մովսես Խորենացին հալածանքներից ազատվել է արդեն ծերացած տարիքում՝ Գյուտ կաթողիկոսի շնորհիվ և նշանակվել է Բագրևանդի եպիսկոպոս:

Խորենացու վախճանվելու թվականը մեզ հայտնի չէ, ստույգ հայտնի չէ նաև նրա գերեզմանի վայրը: Մակայն նրա գերեզմանն ավանդաբար ցույց է տրվում Տարոնի Առաքելոց վանքի մոտակայքում:

Ստեղծագործական գործունեությունը

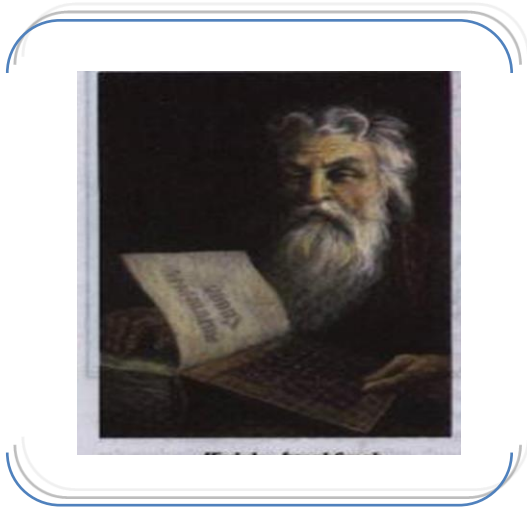
Մովսես Խորենացին եղել է նշանավոր մատենագիր և մեր հին մատենագրության մեջ Խորենացին միակ անձն է, որի արհեստը, սովորական պարապմունքը եղել է գրելը, թարգմանելն ու մատենագրելը: Երբ պատմիչը Բագրատունի իշխանից առաջարկություն է ստանում Հայոց Պատմությունը գրելու՝ ուրախությամբ ընդունում է այն և ասում, թե «դա սիրելի է իմ ճաշակին և մանավանդ սովորությանը»⁷: Թե մինչ իր գլուխգործոցը՝ «Հայոց պատմությունը», ձեռնարկելը և այն ավարտելուց հետո Խորենացին ուրիշ ի՛նչ գործեր է գրել, քիչ բան է հայտնի: Նա ինքը հիշատակել է, որ

⁵ Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1981, էջ 9

⁶ Նույն տեղում, էջ 9

⁷ Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1981, էջ 93

անընդհատ զբաղված է եղել թարգմանական աշխատանքով: Ցավոք, Խորենացու գրածներն ամբողջապես մեր ձեռքը չեն հասել: Անհետ կորել են նրա այն գրվածքները, որտեղ նա, իր հալածանքների մոտ 30 տարիներում, մաքառել է միաբնակների դեմ: Հավանաբար հայ հոգևորականության խիստ գրաքննությունը ոչնչացրել է նրա այս գրվածքները թե՛ ուրիշ ընթերցողների չգայթակղեցնելու և թե՛ նրա անունը երկաբնակության արատից մաքրելու համար:

«Յաղագս պիտոյից» գործը ենթադրվում է, որ Խորենացու թարգմանություններից մեկն է: Սա մի ճարտասանական ձեռնարկ է՝ բաղկացած տասը «գրքից», որոնք վերնագրված են «Պետք», «Յաղագս խրատու», «Յաղագս եղծման», «Սահման հասարակ տեղոյ», «Սահման ներբողինին», «Յաղագս պարսաւի», «Սահման բաղդատութեան», «Սահման արտասանութեան», և «Սահման գրութեան»: Ամեն գրքի սկզբում համառոտ բացատրվում է նրա վերնագրով սահմանվածի էությունն ու թեման, ապա

բերվում են մի շարք օրինակներ, թե տվյալ թեման գործնականում հոռետորական ինչպիսի արվեստով ու տրամադրությամբ պետք է ներկայացնել⁸:

Խորենացու անունով մեզ են հասել հետևյալ ինքնուրույն աշխատությունները.

1. Ներբողյան Հռիփսիմյանց,
2. Պատմութիւն Հռիփսիմյանց,
3. Ճառ Վարդավառի,
4. Թուղթ առ Սահակ Արծրունի,
5. Պատմություն Հայոց:

Խորենացու անունով տպված մատենագրությունից անկասկած նրան են պատկանում Պիտոյից գրքի թարգմանությունը և ինքնագիր Հայոց Պատմությունը:

⁸ Մ. Մկրյան, Հայ հին գրականության պատմություն, Երևան, 1976, էջ 177

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Միջնադարյան ձեռագրերը Մովսես Խորենացուն են վերագրում ինքնուրույն և թարգմանական մի շարք երկեր՝ ճառեր, թուղթ, ներբողյան, հոգևոր երգեր (շարականներ), քերականական, փիլիսոփայական աշխատանքներ ու թարգմանություններ: Մակայն, այնուա-մենայնիվ, նրա մատենագրական վաս-տակի թագն ու պսակը «Պատմություն Հայոց» երկն է: Սա համարվում է Խորենացու գլուխգործոցը, այն, անխուս, անմահացրել է Քերթոդահոր անունը և հայ մատենագրության համար մնացել է անմահ հիշատակարան:

«Հայոց Պատմություն»-ը հեղինակը շարադրել է իշխան Սահակ Բագրատունու պատվերով՝ նրա առաջարկությունն արժանացնելով արտակարգ մեծ գովեստի. «Բայց ես շատ եմ զարմանում քո մտքի ծննդականության վրա, որ մեր (նախա-րարական) ցեղերի հներից սկսած մինչև այժմյանները մենակ գտնվեցիր այսպիսի մեծ խնդրի ձեռնարկելու և մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել: Ուստի ոչ միայն պետք է քեզ գովել, այլև քեզ համար աղոթել, որ միշտ այսպես մնաս»⁹ :

Պատմահայրը «Հայոց պատմությունը» գրել է Ալեքսանդրիայից վերադառնալուց մոտ քառասուն տարի հետո, այսինքն՝ մոտավորապես 480 թվականից հետո, քանի որ Մալխասյանցը նշում է, որ պատմիչը ծնվել է մոտավորապես 410 թվականին, 431 թվականին մեկնել է Ալեքսանդրիա և վերադարձել է հայրենիք միայն 5-6 տարի անց:

Խորենացու «Հայոց Պատմությունը» բաղկացած է 3 մասից, որոնք կոչվում են գրքեր և վերջում կցել է «Ողբը» : Առաջին գիրքը բաղկացած է 32 գլխից և կրում է «Հայոց մեծերի ծննդաբանությունը» վերնագիրը: Հիմնականում պանծացնում է հայոց Հայկ, Արամ, Արա Գեղեցիկ նահապետներին, Պարույր Սկայորդի, Երվանդ Մակավակյաց, Տիգրան Մեծ թագավորներին: Այս անձինք աչքի են ընկել իրենց քաջությամբ, ազատասիրական ոգով, երկիրը շենացնելու, հայության վարկը բարձրացնելու առաքելությամբ¹⁰:

Երկրորդ գիրքը, որ կոչվում է «Միջին պատմություն մեր նախնիների», կազմված է 92 գլխից և ընդգրկում է Հայաստանում Արշակունիների թագավորության շրջանի պատմությունը՝ մինչև Տրդատ Մեծի գահակալությունը, երկրում քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի ճանաչումը:

«Մեր հայրենիքի պատմության ավարտը» խորագրով վերջին գիրքը կազմված է 68 գլխից: Այն ընդգրկում է հայ կյանքի փոթորիկներով ու դրամատիկական անցքերով լի մի ժամանակաշրջան, երբ երկրի պաշտպանության ու լիակատար անկախության հասնելու համար բուռն պայքար էր մղվում հարևան երկու հզոր պետությունների՝

⁹ Մովսես Խորենացի, "Հայոց պատմություն", Երևան, 1981, էջ 93

¹⁰ Վ. Ներսիսյան, Լ. Մնացականյան, Հայ գրականություն 10, Երևան 2009

Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի դեմ¹¹: Այս գրքում արտացոլվում է նաև հայ գրերի գյուտը, Մահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի վախճանը:

Խորենացու «Հայոց պատմությունն» ավարտվում է հռչակավոր ողբով: Պատմահայրը ողբում է հայոց թագավորության վերացումը, ինչպես նաև կաթողիկոսական աթոռը Լուսավորչի տոհմի ժառանգներից վերցնելը: Խորենացին խտացնում է քննադատվածներին սևացնելու գույները այդ միջոցով լսելի լինելու համար: Պատմահոր ողբը հայրենիքին ուղղված սթափ քննադատություն է, հայրենակիցներին ինքնազգաստացման մղելու հզոր մի փորձ¹²: («Ողբում եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր հյուսիսային ազգերիդ մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանայդ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ. Վրդովկեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց սոցիտությամբ չարափառությունը»¹³):

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: Մեծ է Խորենացու պատմության ճանաչողական և գրական-մշակութային արժեքը: Առանձնապես բարձր են գնահատվում հեթանոսական ժամանակների, այսպես ասած՝ հայոց ազգի նախնական պատմությանը վերաբերող մասերը և մանավանդ հայ հնագույն բանավոր ստեղծագործություններից բառացի ու պատմողաբար կատարած մեջբերումները: Բավական է նշել, որ այս ձևով Քերթողահայրն անդառնալի կորստից փրկել և հետագա սերունդներին է փոխանցել ժողովրդական ստեղծագործության մի շարք բարձրարժեք նմուշներ, որոնք հայ գեղարվեստական խոսքի ամենահին հորինվածքներն են:

Մովսես Խորենացու երկն այքի է ընկնում մի շարք առանձնահատկություններով.

1. Հայ մատենագրության առաջին հուշարձանն է, որն ընդգրկում է հայ ժողովրդի ամբողջական պատմությունը՝ ազգի կազմավորումից մինչև հեղինակի ապրած ժամանակները:
2. Քերթողահայրն իր աշխատությունը գրելիս, բացի հայ հին բանահյուսական ստեղծագործություններից, օգտագործում է նաև բազմաթիվ ու բազմալեզու գրավոր աղբյուրներ, որոնց մեծ մասը հիշատակում է անուններով:
3. Պատմահոր մատյանը հայ իրականության մեջ քննական պատմություն ստեղծելու առաջին փորձն է:

Այս սկզբունքների հետևողական գործադրման շնորհիվ Խորենացու գիրքը ձեռք է բերել ճշմարտապատում սկզբնաղբյուրի նշանակություն:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ: Խորենացու «Հայոց պատմության» ուսումնասիրման ամենակարևոր և միաժամանակ վիճահարույց ոլորտներից մեկը նրա օգտագործած

¹¹ Մ. Մկրյան, Հայ հին գրականության պատմություն, Երևան, 1976, էջ 207

¹² Աելիտա Դոլուխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան 2006, էջ 48

¹³ Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1981, էջ 313

աղբյուրներն են՝ առնչվող բոլոր տարաբնույթ առեղծվածներով հանդերձ: Բազմաթիվ ճշմարտանման մեկնաբանության սպասող հարցեր կան, որոնք վերաբերում են նրա հաղորդած տեղեկությունների արժանահավատության խնդրին: Աղբյուրագիտական հարցերի լուսաբանումից է, վերջին հաշվով, մեծապես կախված նաև պատմագրի ապրած ժամանակի շուրջը հարյուրամյակից ավելի շարունակվող բանավեճի լուծումը:

Գիտությունը Խորենացու պատմության մեջ տեսնում է շուրջ 40 աղբյուրների օգտագործման փաստեր, որոնց գերակշիռ մասը նշում է հենց ինքը՝ պատմահայրը:

Խորենացին օգտագործել է հայկական, հունական, պարսկական, ասորական, վրացական և այլ ժողովուրդների աղբյուրներ, նա ջանացել է իր ժամանակի համաշխարհային պատմության մեջ որոշել հայերի իրավական և պատմական տեղը¹⁴: Խորենացին իր տրամադրության տակ ունեցած աղբյուրներից ամենից բարձր է գնահատում հունականներն ու գերազանցապես օգտվում է դրանցից, իհարկե, դարձյալ ոչ մեքենայաբար, այլ մշտապես հանդես բերելով իր վերաբերմունքը՝ պատմական եղելությունների իսկական բնույթն ու նշանակությունը բացահայտելու ուղղությամբ: Թե ինչու է նա գերապատվությունը տվել հունական աղբյուրներին, ինքն այդ բացատրում է նրանով, որ ժամանակի ընթացքում հույները թե՛ քաղղեական, թե՛ ասորական ու այլ լեզուներով եղած մատյանները թարգմանել են իրենց լեզվով և օգտագործել, դրա համար էլ Խորենացին ասում է, «ես չեմ տատանվում՝ ամբողջ Հունաստանը գիտության մայր կամ դայակ կոչել»:

Խորենացու հիշած աղբյուրների թվին են պատկանում ս. Գիրքը, Մար-Աբաս Կատինայի պատմությունը, հայ ժողովրդական առասպելները կամ երգերը, Եդեսացի, Ագաթանգեղոս, Հովերոս, Հերոդոտոս, Պղատոն, որոնցից ստանում է տեղեկություններ, Պոլիկրատես, Արտիթեսոս, Սկամադրոս, Մանեթոն և այլն:

ՀԱՅԿ և ԲԵԼ

¹⁴ Աելիտա Դոլուխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան 2006, էջ 37

Այս առասպելը պատմական ժամանակով ամենանախնականն է հայ ժողովրդի առասպելների մեջ, որի հիմքը հայկական ցեղերի միավորման և հայ ժողովրդի կազմավորման պատմական իրողությունն է: Ի դեմս Հայկի՝ առասպելում արտացոլվում է իր անկախության համար Ասորեստանի դեմ հայկական ցեղերի մղած տևական կռիվները: Խորենացու ներկայացմամբ՝ Հայկը արտաքին ու ներքին բազում բարեմասնություններով օժտված քաջ ու առաքինի անհատականություն է:

Ահեղ ու երևելի առաջին աստվածներից սերում է հսկաների սերունդը: Այդ հսկաներից էր Հայկը: «Այս Հայկը, ասում է, վայելչակազմ էր, թիկնավետ, խիստ զանգուր մազերով, վառվուռն աչքերով, հաստ բազուկներով»¹⁵: Հայկին Քերթոդահայրն անվանում է «ուշիմ հսկա»: Նա ժողովրդասեր է և հանուն իր հարազատների խիզախորեն ելնում է Բելի դեմ: Հայկի էությունը բնութագրում են այն խոսքերը, որով նա դիմում է իր փոքրաթիվ զորքին՝ Բելի դեմ ճակատամարտից առաջ. « Երբ մենք դուրս կգանք Բելի ամբոխի դեմ, աշխատենք այն տեղին պատահել, որտեղ կանգնած կլինի Բելը քաջերի խուռն բազմության մեջ, որպեսզի կամ մեռնենք, և մեր ազգը Բելի ծառայության տակ ընկնի, կամ մեր մատների հաջողությունը նրա վրա ցույց տանք, նրա ամբոխը ցրվի, և մենք հաղթություն տանենք»¹⁶:

Ի հակադրություն Հայկի՝ Բելը որակվում է որպես «անճոռնի տիտանյան», վախկոտ է և բռնակալ, ռազմի դաշտում նա կանգնում է իր ընտիր զորականներով շրջապատված¹⁷: Երբ Բելին հաջողվում է բռնությամբ երկիրն իրեն ենթարկել, Հայկն ըմբոստանում է և իր ողջ գերդաստանով ու ծառաներով թողնում է Բաբելոնը, գալիս է հյուսիս, բնակվում Արարադի երկրում: Սակայն Բելն ամեն կերպ ուզում է իր կողքին ունենալ Հայկի նման քաջ մարդու աջակցությունը և պատգամավորների միջոցով հաշտություն է առաջարկում, բայց ազատատենչ Հայկը մերժում է բռնակալին: Բելը սա չի հանդուրժում և մեծ զորք է հավաքում ու հարձակվում Հայկի վրա: Հայկը չի երկնչում Բելի ընտիր սպառազինված զորքից, շտապ իր շուրջն է համախմբում որդիներին, թոռներին, ուրիշ աղեղնավոր մարդկանց, գնում թշնամուն ընդառաջ: Հայկն իր անձնական օրինակով քաջալերում է իր սակավաթիվ զինակիցներին, մինչդեռ Բելը, որ զինված էր այն ժամանակվա համեմատ («նա կրում էր երկաթե գլխանոց, թիկունքի և լանջի վրա՝ պղնձե տախտակներ, սրունքների և թևերի վրա՝ պահպանակներ, մեջքը կապել էր գոտի, որի ձախ կողմից կախված էր երկսայրի սուր, աջ ձեռքում բռնել էր հսկայական նիզակը, իսկ ձախում՝ վահան»¹⁸), իրեն շրջապատել էր ընտիր զորականներով և աշխատում էր մարտը շահել նրանց միջոցով:

Սկսվում է մի զարհուրելի ճակատամարտ, երկու կողմից տապալվում են բազմաթիվ քաջեր, իսկ ճակատամարտի ելքը մնում է անլուծելի: Այս տեսնելով սարսափում է Բելը և սկսում է բարձրանալ այն բլուրը, որտեղից իջել էր: Մտածում էր ամբանալ բազմության մեջ մինչև ամբողջ զորքը տեղ հասներ: Հայկը, կռահելով նրա

¹⁵ Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1981, էջ 109

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 111

¹⁷ Աելիտա Դոլուխանյան, Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան 2006, էջ 37

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 112

մտադրությունը, առաջ է նետվում, մոտենում է նրան, մինչև վերջ ձգում է իր լայնալիճ աղեղը և երեքթևյան նետը խրում է Բելի կրծքի մեջ՝ նրան շեշտակի գետնին տապալելով: Նետն անցնում է Բելի մարմնով, թիկունքի կողմից դուրս գալիս և խրվում է հողի մեջ: Բելը տապալվում է և շունչը փչում:

Բազմությունը, այս տեսնելով, դիմում է փախուստի՝ ամեն մեկը իր երեսը դարձրած կողմը:

«Բայց Բելի դիակը, ասում է (Մար Աբաս), դեղերով զմոսելով՝ Հայկը հրամայում է տանել Հարք և թաղել մի բարձրավանդակ տեղում ի տես իր կանանց և որդիների: Իսկ մեր աշխարհը մեր նախնի Հայկի անունով կոչվում է Հայք»¹⁹:

ԱՐԱ ԳԵՂԵՑԻԿ և ՇԱՄԻՐԱՄ

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 113

«Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ» առասպելն ունի անկրկնելի հմայք: Արային չեն գայթակղում Ասորեստանի հզոր տիրուհու՝ Շամիրամի առաջարկները: Հենց սա էլ դառնում է Արայի մահվան պատճառը: Շամիրամը չի ցանկանում լինել մերժված, մեծ զորք է հավաքում ու հարձակվում Արայի վրա՝ նախապես հրահանգ տալով իր զինվորներին, որ Արային ոչ մի դեպքում չվնասեն: Արան, սակայն, զոհվում է ճակատամարտում, և Շամիրամի ջանքերն իզուր էին նրան արալեզների միջոցով վերակենդանացնելու: Հայ ժողովրդի ցասումն իջեցնելու համար նա Արայի զգեստները հագցնել է տալիս իր հոմանիներից մեկին և հայտարարում, թե իբր աստվածների զորությունը կենդանացրեց նրան: Նման հայտարարությունը վերջ է դնում հայերի ըմբոստացմանը, և Շամիրամը հաստատվում է Հայաստանում, ուր կառուցում է ամառանոցներ՝ շատ հավանելով երկրի թարմ, լեռնային օդը: Պատմահայրը ներկայացնում է նրա շինարարական աշխատանքները՝ գեղեցիկ ու ընտիր փողոցների կառուցում, չքնաղ և զարմանալի բաղնիքներ, ռոռզման ցանց, որպեսզի գետը հոգա ամեն տեսակ պիտույքներ, ռոռզի բուրաստաններն ու ծաղկանոցները: Կառուցում է նաև իր ամրոցը քարաժայռի բարձունքի վրա և քարերի վրա թողնում է բազում արձանագրություններ: Սակայն երբ Շամիրամի որդիները չափահաս դարձան, հանդիմանեցին նրան «իր սաստիկ վավաշոտ և անառակ վարքի պատճառով»²⁰: Այս պատճառով էլ Շամիրամը կոտորեց իր որդիներին, ազատվեց միայն ամենափոքրը՝ Նինվասը: Այնուհետև Շամիրամը Զրադաշտից փախուստ տվեց և դիմեց Հայաստան: Սակայն այստեղ էլ սպանվեց իր Նինվաս որդու ձեռքով:

Մինչև հիմա էլ Վան քաղաքում պահպանվում են Շամիրամի կառուցած բերդի մնացորդները, որոնք վկայում են առասպելի պատմականությունը:

Շամիրամի և Արայի կերպարները ներշնչել են հայ գրողներին և արվեստագետներին: Նրանց ազդեցությամբ ստեղծվել են գլուխգործոցներ: Հայ անվանի նկարիչ Վազգեն Մուրեկյանցը պատկերել է մի տպավորիչ կտավ, որը կոչվում է «Շամիրամը Արա Գեղեցիկի դիակի մոտ»: Իսկ նշանավոր գրող Նաիրի Զարյանը գրել է «Արա Գեղեցիկ» դիցապատմական ողբերգությունը, որի մեջ պահպանված են Մովսես Խորենացու առասպելի հիմնական գաղափարները:²¹

ՎԱՀԱԳՆ ՎԻՇԱՊԱՔԱՂ

²⁰ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 124

²¹ Ա. Դոլուխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան, 2006, էջ 40

«Վիպանքի» այն բոլոր բառացի հատվածները, որոնք պահպանվել են Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ մարդու՝ գեղեցիկի զգացողության հրաշք-արտահայտություններ են, նրբագեղ ու ինքնատիպ բանաստեղծական պատկերների մի հարուստ աշխարհ, որը հայ ժողովրդի հոգեկան հարստությունների և ստեղծագործական ուժեղ երևակայության փայլուն ապացույց է²²:

«Վահագնի» առասպելը պատմահայրը լսել է Գողթան երգիչներից, որոնք փանդիռների նվագակցությամբ փառաբանում էին Վահագնի սխրանքները: Սակայն մինչև առասպելը սկսելը, պատմահայրն իր ընթերցողներին հիշեցնում է, թե պատմական հիշողությունն առասպելներում հենվում է պատմական անձի կատարած գործի վրա²³: Տիգրան Երվանդյանի որդիներից մեկին պատմահայրը համարում է Վահագնին, որի մասին Հայաստանի առասպելները պատմում են հետևյալը.

*Երկներ երկին,
Երկներ երկիր,
Երկներ և ծովն ծիրանի:
Երկն ի ծովուն ուներ և զկարմրիկն եղեգնիկ՝
Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ,
Ընդ եղեգան փող բոց ելաներ,
Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ:
Նա հուր հեր ուներ,
Ապա թե
Բոց ուներ մորուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք.²⁴*

Մ. Խորենացին վկայում է, թե այս վիպական հատվածը լսել է իր ականջով: Գողթան գինեվետ գավառի երգիչները Վահագնի քաջագործություններն էին պատմում, ասում էին, թե ինչպես կովել ու հաղթել է վիշապներին:

«Մենք մեր ականջով լսեցինք, ինչպես այս ոմանք երգում էին փանդիռներով: Դրանից հետո երգում, ասում էին, թե կովել է վիշապների հետ ու հաղթել, և Հերակլեսի քաջագործություններին շատ նման բաներ էին երգում նրա մասին»²⁵:

ԱՐՏԱՇԵՍ և ԱՐՏԱՎԱԶԴ

²² Մ. Մկրյան, Գրականության պատմության հարցեր, Երևան, 1982, էջ 20

²³ Ա. Դուրխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան, 2006, էջ 40

²⁴ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 101

²⁵ Մ. Խորենացի, Հայոց պատմություն, էջ 141

Վիպասքին անդրադառնալուց առաջ պատմահայրը հիշեցնում է իր մեկենասին՝ Սահակ Բագրատունուն, թե Արտաշես թագավորի գործերից շատ բան հայտնի է նրան՝ ըստ Գողթնում տարածված պատմությունների, սակայն ինքը, վերաշարադրելով վիպասքի հատվածները, կաշխատի մեկնել նրանցում եղած այլաբանությունները²⁶: Ալանները կողոպուտի նպատակով ներխուժել են Հայաստան: Հայոց Արտաշես արքան դուրս է եկել նրանց դեմ պատերազմի: Ալանները փոքր-ինչ հետ են քաշվել և անցել Կուր գետի մյուս ափը: Արտաշեսը կովի ժամանակ գերել է ալանների արքայազնին և նրանց թագավորը ստիպված հաշտություն է խնդրել՝ խոստանալով այլևս չսպաստակել Հայոց աշխարհը: Սակայն Արտաշեսը մերժել է նրան: Ալանների չքնադ արքայադուստր Սաթենիկը եղբորը փրկելու համար եկել է Քուր գետի ափը և ձայն տվել հանդիպակաց ափին գտնվող Արտաշեսին.

*Քե՛զ եմ ասում, քա՛ջ այր Արտաշես,
Որ հաղթեցիր քաջ ազգին ալանաց,
Եկ լսիր ալանների գեղայա դստեր
խոսքը՝
Տո՛ւր պատանուն,
Քանզի սոսկ քենի համար օրենք չէ,
որ դյուցազունները
Այլ դյուցազունների զավակներին
զրկեն կյանքից
Կամ ծառա դարձնելով՝ ստրուկների
կարգում պահեն
Եվ հավերժ թշնամություն
Երկու քաջ ազգերի մեջ հաստատեն:*

Արտաշեսը, լսելով այդպիսի իմաստուն խոսքեր և տեսնելով գեղեցիկ արքայադստերը, սիրահարվում է նրան: Նա անմիջապես իր դայակ Սմբատ Բագրատունուն ուղարկում է ալանների թագավորի մոտ՝ խնդրելու Սաթենիկի ձեռքը՝ խոստանալով հաշտություն կնքել և նրա գերված որդուն վերադարձնել: Ալանաց թագավորը, ըստ իրենց սովորության, գլխագին է պահանջում դստեր համար, որի պատճառով Արտաշեսը որոշում է փախցնել Սաթենիկին.

*Հեծավ արի արքա Արտաշեսը
գեղեցիկ Սևուկ նժույզը
Եվ հանեց ոսկեօղ շիկափոկ պարանը
Եվ որպես սրաթև արծիվ
անցկացավ գետը
Եվ նետեց ոսկեօղ շիկափոկ պարանը,
Գցեց մեջքը ալանաց օրհորդի
Եվ շատ ցավեցրեց մեջքը փափուկ
օրհորդի՝
Արագ հասցնելով նրան իր բանակը:*

Գողթան երգիչները առասպելաբանելով նկարագրում են Արտաշեսի և Սաթենիկի շքեղաշուք հարսանիքը.

*Տեղ ոսկի տեղայր
Ի փեսայութեանն Արտաշիսի,*

²⁶ Ա. Դոլուխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան, 2006, էջ 44

*Տեղայր մարգարիտ
Ի հարսնութեանն Սաթինկանն²⁷ :*

Արտաշեսի և Սաթենիկի ամուսնությունից ծնվում է Արտավազը, որին մանուկ հասակում իբր փոխում են վիշապագունները և փոխարենը մանկան օրորոցում դն են դնում: Պատմահայրը կրկին վկայակոչում է Գողթնի երգիչներին, որոնք առասպելաբանում էին, թե Արտաշեսի մահվան ժամանակ, հեթանոսների սովորության համաձայն, մարդկանց կոտորածներ են լինում, որից Արտավազը սրտնեղում է, դիմում հորն ու ասում.

Մինչ դու գնացեր,
Եւ գերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար,
Ես ավերակացս ու մ թագավորեմ²⁸:

Սրա համար Արտաշեսը նրան անիծում է: Հոր անեծքը կատարվում է. Արտավազը բռնվում է քաջքերի կողմից և բանտարկվում քարանձավում: Երկու շներ կրծում են նրա շղթաները, նա ջանում է դուրս գալ և վերջ տալ աշխարհին, սակայն դարբինների կռանահրությունից շղթաներն ամրանում են: Այս ամենը, սակայն, պատմահայրը համարում է պառավների գրույցներ. Իրականում Արտավազը որսի գնալիս ընկել է մի խոր փոսի մեջ և անհետացել:

²⁷ Մովսես Խորենացի, “Հայոց պատմություն”, Երևան, 1981

²⁸ Նույն տեղում, էջ 230

ԴԱՍԻ ՆՍՈՒՇՕՐԻՆԱԿ

Անուն-ազգանուն՝ _____

Ամիս-ամսաթիվ՝ _____

Առարկա՝ Գրականություն

Դասարան՝ 10

Դասի թեման՝ «Հայկ և Բել»

Ժամաքանակը՝ 1 ժամ

Նպատակները՝ սովորողը պետք է՝

1. Ընկալի և վերարտադրի առասպելի բովանդակությունը
2. Բնութագրի գլխավոր հերոսներին
3. Քննարկի առասպելում արտահայտված գաղափարները
4. Չարգացնի գեղագիտական ճաշակ և պատկերային մտածողություն

Գործունեությունը՝ «Հայկ և Բել» առասպելի ուսուցումը կազմակերպել ԽԻԿ համակարգի մեթոդներով, կատարել վարժություններ և առաջադրանքներ:

Կիրառելի մեթոդները՝ մտազրոհ, կարճ դասախոսություն, վերլուծություն, երկու աստղ և մեկ ցանկություն, Վենի դիագրամ:

Դասի ընթացքը՝ Խթանման փուլում աշակերտներին հարցնում ենք, թե ինչ գիտեն առասպելի մասին: Այնուհետև կարճ դասախոսության միջոցով սովորողներին ենք ներկայացնում առասպելի՝ իբրև գրական ժանրի մասին այն, ինչ նրանք չգիտեն: Այնուհետև անցում ենք կատարում «Հայկ և Բել» առասպելին, նրա քննարկմանը:

Իմաստի ընկալման փուլում կիրառում ենք վերլուծություն մեթոդը: Այս առասպելը բաղկացած է մի քանի մասերից: Աշակերտներից մեկը կարդում է մի հատվածը, իսկ մյուսները վերլուծում են այն, ներկայացնում են այն հատվածները, որոնք իրենց կարծիքով ամենահետաքրքրականն են կամ ամենաանհասկանալին: Մեկ այլ աշակերտ ընթերցում է առասպելի հաջորդ հատվածը: Աշակերտներից մի քանիսն այս հատվածի վերաբերյալ կարծիքներ են արտահայտում, ներկայացնում են իրենց տպավորությունները: Այս աշխատանքը կատարվում է նաև մյուս հատվածների ընթերցանությունից հետո:

Ուսուցիչը նույնպես մասնակցում է այս աշխատանքին, նա ներկայացնում է իր պատկերացումները, իր կարծիքն է արտահայ-

տում, սակայն դրանք աշակերտներին չի պարտադրի որպես բացարձակ ճշմարտություն:

Վերլուծության ընթացքում ուսուցիչը ոչ մի պարագայում ածակերտին չպետք է ասի, որ իր արտահայտած այս կամ այն կարծիքը կամ դատողությունը սխալ է: Ընդհակառակը, նա պետք է խրանի, որ աշակերտն իր արտահայտած յուրաքանչյուր միտք, կարծիք, տեսակետ ձևավորի, հիմնավորի, քննարկի ու պաշտպանի: Սակայն եթե կարիքը կա՝ ընդունի նաև դիմացինի կարծիքը:

Որպեսզի համոզվենք, որ աշակերտներն ընկալել են “Հայկ և Բել” առասպելը, մտազրոհի միջոցով կազմում և աշակերտներին ենք հղում առասպելի վերաբերյալ որոշ հարցեր: Համոզվելով, որ աշակերտներն ընկալել են դասը, անցնում ենք կշռադատման փուլին:

Այս փուլում կիրառում ենք « Երկու աստղ և մեկ ցանկություն» մեթոդը: Աշխատանքը կատարելու համար աշակերտներին տրվում է 5 բույս ժամանակ: Սովորողները նախ գրում են 2 նախադասություն, որոնք կարտահայտեն ամենահետաքրքիր, կարևոր, գլխավոր միտքը, պահը առասպելում: Այս 2 նախադասությունները “2 աստղերն են”:

Այնուհետև նրանք գրում են , թե ինչպես կցանկանային ավարտվեր տվյալ առասպելը: Այս մեթոդը նպաստում է բառապաշարի հարստացմանը, գրավոր խոսքի և պատկերային մտածողության զարգացմանը:

Դասի ավարտին որպես տնային հանձնարարություն ուսուցիչն աշակերտներին հանձնարարում է գրականության տեսքում Վենի դիագրամի միջոցով վերլուծել Հայկի և Բելի կերպարները, ինչպես նաև կիրառելով T-աձև աղյուսակը՝ առանձնացնել դրական և բացասական կերպարներին:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

V դ. սկզբնավորվում և ծաղկում է ապրում հայ պատմագրությունը: Պատմահայր Մովսես Խորենացին առանձնանում է V դ. հայ պատմագիրների շարքում: Մահակ Բագրատունու մեկենասությամբ գրված նրա «Պատմություն Հայոց»-ը մի զարմանահրաշ երկասիրություն է, որն ընդգրկում է հայոց պատմությունը՝ սկսած մեր ժողովրդի ծագումից մինչև V դ. կեսերը: Հայոց Պատմահայրն ի մի է բերել և սերունդներին թողել հայ ժողովրդի առաջին ամբողջական պատմությունը, որը նա բաժանել է երեք գրքի: Առաջին գրքում պատմվում է Հայկ Նահապետի և նրան հաջորդած սերունդների կատարած գործերի մասին: Երկրորդ գրքում հանդես են գալիս հայոց մեծ բարեփոխիչներ Վաղարշակ և Արտաշես թագավորները, տրվում է մի շարք այլ թագավորների գործունեությունը: Երրորդ գիրքը, որ նվիրված է Հայաստանի IV-V դդ. պատմությանը, ավարտվում է «Ողբ»-ով, որտեղ հեղինակը սգում է Հայոց թագավորության անկումը և քննադատում հայ հասարակության հոռի կողմերը: Մովսես Խորենացին ճշգրիտ ժամանակագրության կողմնակից է և այդ կապակցությամբ գրում է. «Չկա հավաստի պատմություն առանց ժամանակագրության»:

Պատմահայրն օգտվել է ոչ միայն նախորդ հայ հեղինակների գործերից, այլև օտար հեղինակների երկասիրություններից, ինչպես նաև «Աստվածաշնչից»: Նրա երկը մեզ է հասցրել ժողովրդական բանահյուսության շատ նմուշներ՝ Հայկի և Բելի պատմությունը, Արայի և Շամիրամի ավանդագրույցը, Վահագնի ծննդյան երգը, Արտաշես արքային ձոնված երգերը և այլն: Ի տարբերություն իրեն նախորդած կամ հաջորդած շատ հեղինակների, նա աշխատել է իր օգտագործած նյութերի պատմական մասերը գատել առասպելականից:

Պատմահայրը հայ ժողովրդի պատմությունը գրել է հարևան ժողովուրդների պատմության ընդհանուր հենքի վրա և այդ պատճառով նրա երկը հարուստ նյութ է պարունակում նաև Վիրքի, Աղվանքի, Պարսկաստանի, Ասորիքի և անգամ առավել հեռավոր աշխարհների մասին՝ Իռլանդիայից մինչև Չինաստան: Այդ հատկապես արտացոլվել է նրա հեղինակած «Աշխարհացույց»-ում:

Մովսես Խորենացին հակիրճ և հստակ բնութագրել է հայ ժողովրդին. «Թեպետ մենք փոքր անու (փոքրաքանակ ժողովուրդ) ենք և թվով քիչ, և շատ անգամ օտար թագավորությունների կողմից նվաճված, բայց և այնպես մեր երկրում էլ գրելու և հիշատակելու արժանի շատ սխրագործություններ են կատարվել...»: Ուշագրավ է նաև Պատմահոր՝ հայ ժողովրդին տված գնահատականը, երբ դիմում է Մահակ Բագրատունուն. «... դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի, արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի խոհականության մեջ, այլև բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր գործերով...»:

Մովսես Խորենացու գրքում՝ որպես պատմական սկզբնաղբյուր, զգալի տեղ է հատկացված հայոց հին բանահյուսության նմուշներին: Դրանք պատմիչը գերազանցապես վերցրել է հեթանոսական այն անգիր գրույցներից, որոնք իր օրոք մարդկանց հիշողության մեջ դեռ պահպանվելիս են եղել:

Հայ հին առասպելներն ու վիպական երգերը, որ պահպանվել են Խորենացու գրքում, առավելապես նվիրված են վաղնջական ժամանակների պատմական դեպքերին ու անձանց: Հին առասպելներից և վիպասանքից վկայակոչված հատվածները, որ երկար դարեր գոյատևել են բանավոր կյանքով, գեղարվեստական շունչ ու ոգի են հաղորդում Պատմահոր շարադրանքին:

Մի շարք առասպելների հիմքում սկզբնապես ընկած են եղել տվյալ ցեղի, խողովրդի կյանքում տեղի ունեցած իրական դեպքերն ու հերոսները: Սակայն բնության դեմ մղած պայքարում դեռևս անզեն մարդն իր դիցաբանական մտածողությամբ երևույթները բացատրել է որպես աստվածների և ոգիների գերբնական ուժի արդյունք:

Մովսես Խորենացու պատմության առասպելական և վիպասանական հատվածներն են՝ «Հայկ և Բել», «Հայկյան Արամ», «Տիգրան և Աժդահակ», «Վահագն վիշապաքաղ», «Արտաշես և Արտավազդ»:

Նշենք, որ Մովսես Խորենացու «Պատմություն Հայոց»-ը ամբողջ միջնադարում ծառայել է որպես դասագիրք, որով հայրենասիրական ոգով դաստիարակվել են հայ ժողովրդի տասնյակ սերունդներ: Նա անվանվել է «Մեծն Քերթող», «Քերթողահայր», այսինքն մեծ իմաստուն և բանաստեղծ: Պատմահոր անունը հայտնի է ամբողջ աշխարհին, իսկ նրա գործը թարգմանվել է աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ա. Դոլուխանյան, Հայ գրականության պատմություն, Երևան, 2006

2. Ա. Դոլուխանյան, Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Երևան, 2008
3. Ա. Դոլուխանյան, Հայ գրականության դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 2006
4. Ա. Թոփչյան, Մովսես Խորենացու հունական աղբյուրների խնդիրը, Երևան, 2001
5. Ժամկոչյան, Պիվազյան, Աղայան, Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ (5-18-րդ դդ)ԵՊՀ հրատարակչություն
6. Հայոց լեզու և գրականություն, Գիտամեթոդական ամսագիր, Երևան, 2009
7. Մ. Աբեղյան, Երկեր Ա, Երևան, 1966
8. Մ. Աբեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելներ, Երևան, 1958
9. Մ. Մկրյան, Գրականության պատմության հարցեր, Երևան, 1982
10. Մ. Մկրյան, Հայ հին գրականության պատմություն, Երևան, 1976
11. Մովսես Խորենացի, «Հայոց պատմություն», Երևան, 1981
12. Ն. Տողանյան, Հ. Խաչատրյան, Գրականություն 9, Երևան 2012
13. Վ. Ներսիսյան, Լ. Մնացականյան, Հայ գրականություն 10, Երևան 2009